

امیر حسین مقتدائی^۱

کتیبه پارچه‌ای ترکیب‌بند محتشم دوره مظفرالدین شاه

پارچه‌نویسی

مقدمه

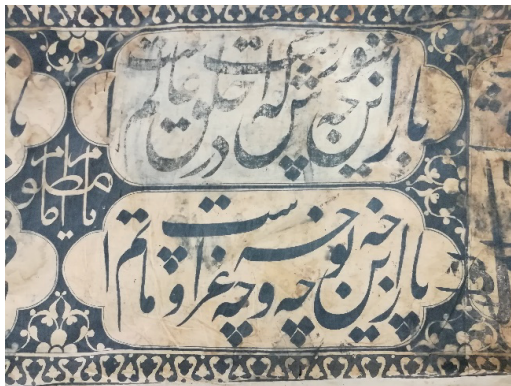
کتیبه‌ها در سرتاسر تاریخ هنر ایران از سده‌های آغازین پس از اسلام تا دوره معاصر حضور پررنگی در بناهای مختلف یا به صورت مستقل داشته‌اند. کتیبه‌نویسی و کتیبه‌نگاری در ابتدا با خطوط کوفی و ثلث انجام می‌شد، اما پس از رواج نستعلیق در دوره تیموری آرام‌آرام کتیبه‌ها با این خط نیز نوشته شده‌اند. اگرچه تا پایان دوره صفویه فراوانی کتیبه به خط ثلث بیش از نستعلیق است، اما، با روی کار آمدن حکومت قاجار، در بسیاری از بناهای تهران و شهرهای دیگر از خط نستعلیق در نگارش کتیبه‌ها استفاده شد و رواج گسترده‌ای یافت.^۲ کتیبه‌ها پیوند تنگاتنگی با مفاهیم مذهبی داشته‌اند و در دوره قاجار در بسیاری از مساجد و تکایا کتیبه‌هایی با آیاتی از قرآن و اشعار مرتبط با واقعه عاشورا دیده می‌شود. از میان این اشعار، ترکیب‌بند محتشم کاشانی جایگاهی ویژه دارد. در امامزاده حمزه (واقع در مجموعه شاه‌عبدالعظیم شهر ری)، مسجد مدرسه سردار قزوین و تکیه معاون‌الملک کرمانشاه کتیبه ترکیب‌بند محتشم به نستعلیق نگاشته شده است. در بسیاری از بناهای شهر تهران از جمله عمارت مسعودیه و مسجد سپهسالار نیز کتیبه‌های نستعلیق دیده می‌شود. عمده این کتیبه‌ها روی کاشی نگاشته شده است؛ با این حال، نمونه کاغذی آن هم در حرم شاه‌عبدالعظیم موجود است. در این میان، کتیبه‌های پارچه‌ای، به دلیل قابلیت حمل، از جایگاهی ویژه برخوردارند. هدف از نوشته پیش رو معرفی یکی از نمونه‌های تاریخی کتیبه‌نویسی نستعلیق روی پارچه با متن ترکیب‌بند محتشم کاشانی است. این کتیبه، که مربوط به دوره مظفرالدین‌شاه قاجار است، از عیار بالایی برخوردار است و از این رو برخی آن را به میرزا عمو نسبت داده‌اند که البته این نکته قابل تشکیک است.

زمینه‌های تاریخی خوشنویسی روی پارچه

پارچه‌های مشهور به طراز از نمونه‌های کهن خوشنویسی روی پارچه به‌شمار می‌رود. بیشتر مضامین به‌کاررفته روی پارچه‌های کتیبه‌دار قرآن، ادعیه و اشعار هستند. گونه‌های دیگر از پارچه‌های خوشنویسی شده جامه فتح

کتیبه‌ها در تاریخ خوشنویسی ایران جایگاهی ویژه دارند. از دوره صفویه به بعد، علاوه بر آیات قرآن، ادعیه و اشعار مذهبی شیعه نیز بارها کتیبه‌نویسی شده‌اند. در این میان، ترکیب‌بند عاشورایی محتشم کاشانی جایگاه منحصر به فردی دارد، چه آنکه به فاصله اندکی پس از مرگ شاعر شاهد کتیبه‌نویسی آن در مناطق مختلف هستیم. در دوره قاجار و با ظهور خوشنویسانی چون میرزا غلامرضا و شاگردانش چون میرزا عمو و دیگران، کتیبه‌نویسی به شکوه و اوج خود رسید و آثار ارزشمندی در این حوزه خلق شد. از جمله این آثار کتیبه پارچه‌ای محتشم کاشانی متعلق به دوره مظفرالدین‌شاه قاجار است. این اثر در حدود ده متر طول داشته و حاشیه آن را گل‌های رنگ‌آمیزی شده فراگرفته‌اند. احتمالاً مبنی بر انتساب اثر به میرزا عمو وجود دارد، اما طرز خوشنویسی آن متفاوت از میرزا عموست. با وجود این، کیفیت و اصول حاکم بر شیوه خوشنویسی اثر این احتمال را تقویت می‌کند که کاتب یکی از شاگردان و تأثیرپذیرفتگان میرزاغلامرضا باشد. کتیبه‌های پارچه‌ای کاربرد بسیاری در طول تاریخ داشته‌اند، اما از آنجا که در معرض آسیب بوده‌اند تعداد کمی از آن‌ها باقی مانده است. از این جهت، کتیبه محتشم دوره مظفرالدین‌شاه هم به واسطه کیفیت خط و هم از جنبه فنی (اجرا بر پارچه) حائز اهمیت است.

ت ۱. کتیبه پارچه‌ای
مقبره ملا اسماعیل.
مأخذ: سلیمانی و
شیشه‌بری.
ت ۲ و ۳. بخشی از
کتیبه پارچه‌ای محتشم
حسینی فرامه شهر
دماوند. مأخذ: نگارنده.

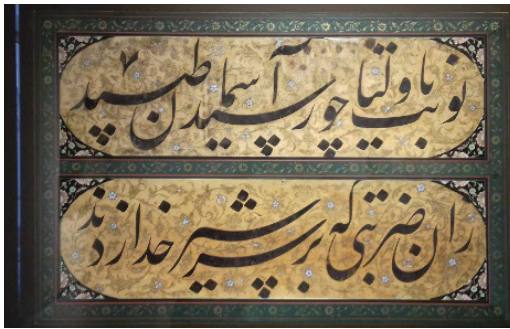
ت ۴. قطعه خط
شکسته جلی روی
پارچه از میرزاغلامرضا
اصفهانی با رقم
عبدالمجید درویش
شکسته‌نویس بیچاره.
کاخ گلستان. مأخذ:
مشعشی، احوال و آثار
درویش عبدالمجید
طالقانی، ۴۶۷.

یا پیراهن «نادعلی» است که نمونه‌ای از این جامه‌
بازمانده از دوران شاه‌عباس صفوی در موزه ملی ایران
موجود است. کتیبه‌های پارچه‌ای به شیوه‌های مختلفی
اجرا شده است. برخی از کتیبه‌ها بر پارچه دوخته شده و
برخی دیگر به صورت قلمکار اجرا شده است. گاهی نیز
پارچه را با مواد مخصوصی برای نوشتن آماده کرده و کتیبه
را مستقیماً روی آن می‌نوشتند. طومارها و عقدنامه‌ها
و ادعیه اکثراً به این صورت نوشته شده‌اند. کتیبه‌های
روی نخل‌ها و بیرق‌های عزاداری و خیمه‌ها نیز از دیگر
نمونه‌های کتیبه‌های پارچه‌ای هستند که به شیوه‌های
مختلف اجرا شده است. کتیبه پارچه‌ای موجود در
مسجد ملا اسماعیل یزد^۳ (ت ۱)، پرده تغزیه‌خوانی
موجود در موزه آستان قدس^۴ و زیارت‌نامه‌هایی در دو
امامزاده در بیدگل^۵ از نمونه‌های کتیبه‌های پارچه‌ای
متعلق به دوره قاجار هستند. همچنین، یکی از
قدیمی‌ترین نمونه‌های کتیبه پارچه‌ای به خط نستعلیق
با ترکیب‌بند محتشم کاشانی در تکیه فرامه شهر دماوند
نگهداری می‌شود که به خط محمدهاشم گتمبری است
و در سال ۱۲۵۲ق نوشته شده است (ت ۲ و ۳).^۶ چند
نمونه خوشنویسی روی پارچه با خط شکسته نستعلیق
از میرزاغلامرضا نیز موجود است (ت ۴ و ۵).

نگاهی به کتیبه‌های نستعلیق ترکیب‌بند محتشم کاشانی

شهرت ترکیب‌بند محتشم کاشانی (۹۰۵ق - ۹۹۶ق)
به قدری بود که تنها چند سال پس از مرگ او کتیبه‌هایی
براساس آن نگاشته شود، از جمله کتیبه سردر حسینیه
نواب بیرجند به تاریخ ۱۰۰۱ق و کتیبه محراب مسجد جامع

نمونه‌ای از کتیبه کاغذی با ترکیب‌بند محتشم در موزه ملک (ت ۶)، نمونه‌ای دیگر از کاتبی ناشناس (ت ۷) و ۲۳ قطعه از ابیات ترکیب‌بند نیز با امضای عبدالله و به تاریخ ۱۲۸۹ق در دسترس است (ت ۸ و ۹). همان‌طور که پیش از این نیز ذکر شد، کتیبه‌ای پارچه‌ای به خط محمد هاشم حسینی گتمیری و به طول نزدیک به بیست متر در حسینیه فرامه شهر دماوند نگهداری می‌شود که از قدیمی‌ترین نمونه‌های چنین کتیبه‌هایی به‌شمار می‌رود.

معرفی کتیبه نستعلیق پارچه‌ای مربوط به دوره مظفرالدین شاه

کتیبه در دو قسمت و در مجموع به طول ۹ متر و عرض ۴۲ سانتی‌متر نوشته شده است. این اثر حاوی ابیاتی از بند پنجم کتیبه دوازده‌بندی محتشم کاشانی است. مصرع دوم بیت ششم و بیت هفتم این بند در کتیبه نوشته نشده است. ابیات نوشته‌شده به این شرح است:

چون خون ز حلق تشنه او بر زمین رسید
جوش از زمین به ذروه عرش برین رسید
نزدیک شد که خانه ایمان شود خراب
از بس شکست‌ها که به ارکان دین رسید
نخل بلند او چو خسان بر زمین زدند
طوفان به آسمان ز غبار زمین رسید

ت ۵. قطعه خط شکسته جلی روی پارچه از میرزاغلامرضا اصفهانی. مشعشی، احوال و آثار درویش عبدالمجید طالقانی، ۴۶۶.

ت ۶. قطعه نستعلیق ممتاز با قلم کتیبه مربوط به قرن ۱۳ هجری، مأخذ: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.03.00074>
ت ۷. قطعه نستعلیق کاتب: ناشناس. مأخذ: معتقدی، کتیبه‌های نستعلیق تهران.

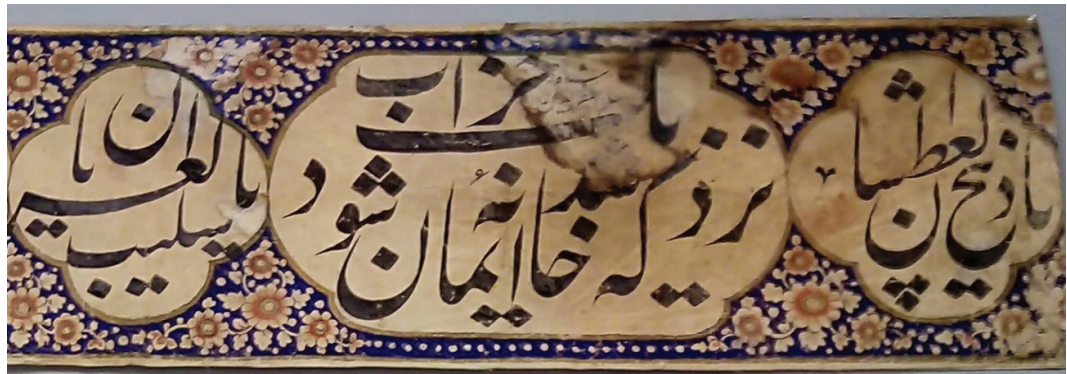

ت ۸ و ۹. کتیبه نستعلیق به خط عبدالله و به تاریخ ۱۲۸۹ق. مجموعه شخصی ناصر جواهرپور. مأخذ: <http://didgahebartamodiriart.ir/cultural-and-artistic-news/897>

در بند در داغستان روسیه به تاریخ ۱۰۳۶ق که احتمالاً نخستین کتیبه نستعلیق با این مضمون نیز هست. ۷ از نیمه حکومت قاجاریه به بعد که شاهد رواج فزاینده خط نستعلیق در بناها هستیم، تعداد کتیبه‌های نستعلیق ترکیب‌بند محتشم نیز در شهرهای مختلف ایران افزایش می‌یابد. مسجد مدرسه سردار قزوین به تاریخ ۱۲۳۱ق و به خط شیخ محمدعلی بن شیخ عبدالرحیم، حسینیه قوام شیراز در حدود ۱۲۷۰ق و تکیه معاون‌الملک کرمانشاه در حدود ۱۳۲۰ق کتیبه‌ای براساس این شعر دارند. در کنار کتیبه‌های نصب‌شده در بناها از دوره قاجار کتیبه‌های کاغذی و پارچه‌ای نیز موجود است.

ت ۱۰. تمام‌نمای کتیبه
محتشم کاشانی دوره
مظفرالدین‌شاه. مأخذ:
نگارنده.
ت ۱۱. بخشی از کتیبه با
ذکر نام مظفرالدین‌شاه.
مأخذ: نگارنده.

نوار حاشیۀ اطراف کتیبه قلمکار است، اما رنگ‌آمیزی به صورت دستی انجام شده است. فضای مابین ترنج‌ها دارای نقش گل با رنگ‌های طلایی، صورتی و گل‌بهی است. همچنین، زمینۀ پارچه در فضای بیرون ترنج‌ها به رنگ لاجوردی است. در مورد تاریخ و نحوه نگارش کتیبه اطلاعاتی در دست نیست و تنها در فضای ترنج مصرع سوم با قلم کوچکی نام مظفرالدین‌شاه ذکر شده است. سایر کلمات نیز به دلیل تأثیر رطوبت و پخش رنگ ناخوانا هستند. کتیبه جز در پخش رنگ جزئی بر اثر رطوبت در چند قسمت در مجموع سالم است. این اثر در سومین حراج باران در سال ۱۳۹۸ و با انتساب به میرزا عمو فروخته شد.^۸

کیفیت خط و سبک خوشنویسی کتیبه
میرزاغلامرضا اصفهانی (د. ۱۳۰۷ق) با خلق آثار متفاوت توانست تأثیری ژرف بر خوشنویسان پس از خود بگذارد، به طوری که، طبق نظر برخی از پژوهشگران، دوره اول خوشنویسان قاجار با ظهور او به پایان رسید و دوره جدیدی در خوشنویسی نستعلیق آغاز شد که تا محمدرضا کلهر ادامه یافت.^۹ با توجه به تعلق کتیبه به دوره مظفرالدین‌شاه، خوشنویسی آن به دوره دوم نستعلیق قاجار تعلق دارد، یعنی دوره‌ای که با فعالیت‌های میرزاغلامرضا تغییراتی در کتیبه‌نویسی ایجاد می‌شود. میرزاغلامرضا برخلاف پیشینیان که در قلم‌های جلی کمتر تجربه موفق داشتند^{۱۰} توانست تبحر خود را در قلم جلی به‌ویژه در کتیبه مدرسه سپسالار

باد آن غبار چون به مزار نبی رساند
گرد از مدینه بر فلک هفتمین رسید
یکباره جامه در خم گردون به نیل زد
چون این خبر به عیسی گردون‌نشین رسید
پر شد فلک ز غلغله چون نوبت خروش
در میان مصاریع نیز عباراتی دعایی بدین ترتیب آمده است: یا شهید المغموم، یا ذبیح العطشان، یا سلیب العریان، یا ابا عبدالله، یا رسول الله، یا مفتاح الابواب، یا مسبب الاسباب، یا رافع الدرجات، یا معطي السؤالات، یا قتیل العبرات.

مشخصات ظاهری

نام واقف یا کاتب آن روی کتیبه ذکر نشده است. در حال حاضر، کتیبه دو قسمت دارد. در قسمت نخست دو مصرع آغازین و عبارت «یا شهید المغموم» نوشته شده و مابقی کتیبه در قسمت دوم است. به احتمال زیاد، کتیبه یکپارچه بوده و بعدها دو قسمت شده است. ابیات در ۱۱ ترنج ساده فشرده (نسبت طول و عرض: حدود ۱ به ۱/۵) و هر مصرع در یک ترنج با طول ۷۰ سانتی‌متر و عرض حدوداً ۴۵ سانتی‌متر نوشته شده است. مابین هر مصرع نیز عبارات دعایی در ۱۰ ترنج ساده فشرده با طول و عرضی نزدیک به ۴۵ سانتی‌متر نوشته شده است. قلم نگارش ابیات پهنای ۲ سانتی‌متری داشته و قلم نگارش عبارات دعایی اندکی کوچک‌تر است. مرکب خوشنویسی نیز به رنگ مشکی است. قالب و خط محدوده کلی ترنج‌ها، زمینۀ پارچه و

ت ۱۲ و ۱۳. بخش‌هایی
از کتیبه محتشم کاشانی
دوره مظفرالدین‌شاه.
مأخذ: نگارنده.

نشان دهد. تأثیر این اتفاق را در قلم جلی بسیاری از خوشنویسان پس از او می‌توان مشاهده کرد. کتیبه نستعلیق محتشم در دوره مظفرالدین‌شاه نیز بسیار متأثر از میرزاغلامرضا است. استخوان‌بندی خط و رعایت ظرایف در تحریر مفردات و سواد و بیاض در ترکیب‌ها همگی نشان از استادی خوشنویس کتیبه دارد. کاتب برای نوشتن کتیبه از دو تا چهار سطر استفاده کرده و دوایر را در کرسی یکسان نوشته که منجر به هم‌نشینی مناسب آن‌ها در کنار یکدیگر شده است. همچنین، استفاده از تمام فضای ترنج برای ترکیب، رعایت اندازه کشیدگی‌ها و کوچک نوشتن آنها جز در مواردی استثنا و در مجموع رعایت حسن تشکیل و حسن همجواری در مفردات و ترکیب‌ها از دیگر ویژگی‌های این کتیبه است. در مجموع، از سیر پیشرفت کتیبه‌های نوشته‌شده بر اساس ترکیب‌بند محتشم (از جمله کتیبه پارچه‌ای حسینیۀ دماوند، قطعات کاغذی موزه ملک، کتیبه عبدالله در دوره ناصری، کتیبه پارچه‌ای دوران مظفرالدین‌شاه) سیر پیشرفت کتیبه‌نویسی نستعلیق به‌وضوح مشهود است. نقطه عطف این سیر میرزاغلامرضا اصفهانی است که شاگردان او از جمله میرزاغلامرضا این مسیر را به‌طور جد دنبال کردند. آثار باقی‌مانده از میرزاغلامرضا و تقارن زندگی او با محمد رضا کلهر و عمادالکتاب نشانگر گرایش جدی او به کتیبه‌نویسی است، چنان‌که نمونه آثار وی با قلم مشقی نیز اندک است.^{۱۱} حضور پررنگ میرزاغلامرضا در کتیبه‌نویسی این دوره و کیفیت بالای خوشنویسی کتیبه پارچه‌ای دوره مظفرالدین‌شاه باعث شده برخی خوشنویسی آن را به میرزاغلامرضا نسبت دهند، انتسابی که باید در آن به دیده تردید نگریست.

تردید در انتساب کتیبه به میرزاغلامرضا

محمدابراهیم طهرانی مشهور به میرزاغلامرضا از خطاطان برجسته دوره قاجار است. اکثر آثار او مربوط به اواخر دوره ناصرالدین‌شاه است. او آثارش را با عنوان

«محمد ابراهیم الطهرانی الشهیر به میرزاغلامرضا امضا کرده است. میرزاغلامرضا از شاگردان میرزاغلامرضا بود و همچون استاد خود در انواع مختلف کتابت و به‌ویژه در کتیبه‌نویسی تبحر داشت. کتیبه‌های متعددی با امضای او موجود است، از جمله کتیبه‌هایی در امامزاده حمزه واقع در مجموعه شاه‌عبدالعظیم شهر ری، حرم حضرت معصومه^۳ در قم، مدرسه سپهسالار و مدرسه معمارباشی در تهران. منابع مختلف فهرستی از آثار میرزاغلامرضا ارائه داده‌اند که شامل چهارده اثر تاریخ‌دار از ۱۲۹۱ق تا ۱۳۱۳ق و دو اثر بدون تاریخ است که نام میرزاغلامرضا در همگی ذکر شده است. دو کتیبه دیگر نیز با تاریخ ۱۳۱۰ق و ۱۳۱۳ق بدون امضا در مسجد نظام‌الدوله مافی و مسجد امام (شاه) با توجه به شباهت‌های بسیار به کتیبه‌های میرزاغلامرضا به او منسوب شده است.^{۱۲} با توجه به ویژگی‌های مشترک این آثار می‌توان انتساب کتیبه پارچه‌ای محتشم به میرزاغلامرضا رد یا تأیید کرد. در امامزاده حمزه نیز کتیبه‌هایی روی مقوا از میرزاغلامرضا در دست است. این کتیبه در بالاترین ارتفاع و در زیر گنبد قرار گرفته است. اشعار این کتیبه با موضوع مدح پیامبر^ص، امامزاده حمزه، ناصرالدین‌شاه و اهمیت زیارت این بقعه است و با قلم ۵/۱ سانتی‌متری نوشته شده است. از مقایسه مفردات این کتیبه با کتیبه پارچه‌ای اختلافاتی در طرز خوشنویسی آشکار می‌شود.^{۱۳} در کتیبه امامزاده حمزه، اکثر الف‌ها چهار تا چهارونیم نقطه ارتفاع دارد، در حالی که در کتیبه پارچه‌ای اکثر الف‌ها با طول سه نقطه نوشته شده‌اند. انتهای «د» در کتیبه پارچه‌ای بر خلاف کتیبه امامزاده، که نرم و با نصف قلم نگاهشته شده، تیز و با نوک قلم اجرا شده است. در حرف «ر» نیز اختلاف انحنای سمت راست ضخیم‌تر و با تیزی و خشکی بیشتری اجرا شده است. این اختلاف را در حرف «و» نیز می‌توان مشاهده کرد. ظرافت اجرای پایان واژه‌ها در کتیبه پارچه‌ای و اجرای آن با تیزی قلم در سایر حروف به‌ویژه در دوایر

کتابت میرزا عمو	کتابت محتشم دوره مظفرالدین شاه

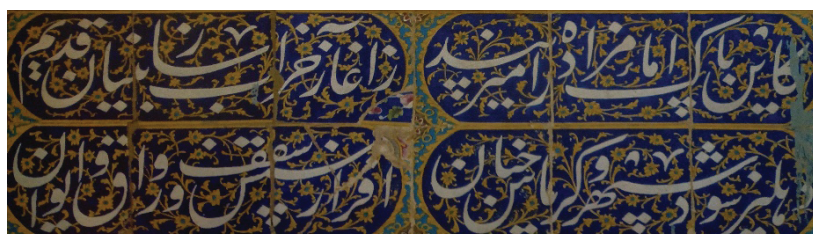
«ن، ق و ی» نیز دیده می‌شود. حرف «م» در میانه کلمات در کتابت پارچه‌ای با تیزی در گوشه‌ها نوشته شده است. همچنین، اختلافی اساسی در کتابت دوحرفی «عر» دیده می‌شود. «ع» در کتابت پارچه‌ای به نسبت کتابت مقوایی بزرگ‌تر نوشته شده و زاویه فرود و میزان گودی کشیده و انتهای آن متفاوت از یکدیگر است. این اختلافات در نگارش مفردات و ترکیب‌ها را در سایر آثار میرزا عمو با این اثر نیز می‌توان پیگیری کرد.

نتیجه

کتابت پارچه‌ای محتشم دوره مظفری در دوره‌ای از تاریخ خوشنویسی ایران نگاشته شده که کتابت نویسی با حضور افرادی چون میرزا غلامرضا و میرزا عمو تحول و پیشرفتی اساسی یافته بود. نگارش کتابت در چنین فضایی بی‌شک متأثر از این افراد بود و کیفیت و ظرافت خط خوشنویس حاصل پرورش یافتن در چنین فضایی است. اگرچه انتساب اثر به میرزا عمو نادرست است، اما کاتب آن به‌طور قطع از خوشنویسان برجسته زمان خود بوده و با اصول کتابت نویسی هم‌آشنایی کامل داشته است. حسن تشکیل و ترکیب‌های موفق و رعایت سواد و بیاض همگی نشان از تبحر او در این امر دارد. حتی ممکن است وی یکی از شاگردان مستقیم میرزا غلامرضا بوده باشد. نگارش این اثر روی پارچه نیز ویژگی متمایزی به آن می‌بخشد. اگرچه نمونه کتابت پارچه‌ای با چنین محتوایی پیش از این اثر نیز دیده شده است، در زمانی که خوشنویسان مشهور بیشتر کتابت‌های خود را بر روی کاغذ یا برگردان آن را روی سنگ و کاشی می‌نگاشتند کتابت پارچه‌ای با چنین کیفیتی جایگاهی ویژه دارد. انتخاب پارچه برای کتابت بیشتر در جهت سهولت حمل و نصب آن‌ها بوده است. از آنجا که چنین کتابت‌هایی برای اماکن مذهبی و حسینیه‌ها نوشته می‌شدند و کاربردی مناسبتی داشتند (اغلب در ایام ماه محرم و صفر) قابلیت حمل برای آنها مزیت به‌شمار می‌رفته است. همچنین هزینه پایین‌تر نگارش چنین کتابت‌هایی در برابر نمونه‌های کاشی‌کاری می‌توان علت رواج چنین کتابت‌هایی در حسینیه‌ها باشد. با توجه به آنکه این کتابت هم‌زمان با حیات کله‌ر و عمادالکتاب و شیوه سوم خوشنویسی در دوران قاجار نگارش یافته و از همان ایام کتابت کاشی‌کاری شده با شعر محتشم در امامزاده حمزه از عمادالکتاب موجود است، باید

ج ۱. مقایسه شکل حروف در کتابت میرزا عمو و کتابت پارچه‌ای محتشم دوره مظفرالدین شاه. مأخذ: نگارنده.

ت ۱۴. کتابت به خط محمدابراهیم طهرانی (میرزا عمو)، موزه حرم شاه عبدالعظیم. مأخذ: <https://www.cgje.org.ir/fa/article/236645>
ت ۱۵. کتابت کاشی‌کاری حرم امامزاده حمزه، شهر ری. مأخذ: معتقدی، کتابت‌های نستعلیق تهران.

کتابنامه

تیموری، کاوه. «زیباشناسی در شیوه میرزاغلامرضا اصفهانی»، رشد آموزش هنر، ش ۲۷ (پاییز ۱۳۹۰): ۴۵-۳۶.

خسروی بیژانم، فرهاد. «پیدایش کتیبه‌نگاری نستعلیق در تزئینات معماری دوره تیموری ایران و سیر تحول آن در دوره صفوی»، رساله دکتری تخصصی پژوهش هنر، دانشگاه هنر اصفهان: ۱۳۹۵.

روح‌فر، زهره. «بیراهن نادعلی یا جامه فتح»، کتاب ماه هنر، ش ۳۱-۳۲ (۱۳۸۰): ۳۶-۳۴.

سلیمانی، پروین، شیشه‌بری، طاهره. «مطالعات باستان‌سنجی کتیبه پارچه‌ای مقبره ملا اسماعیل یزد»، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، آبان ماه ۱۳۹۴.

«قطعه نستعلیق ممتاز. قلم کتیبه»، وبگاه کتابخانه و موزه ملی ملک: <http://malekmuseum.org/artifact/1393.03.00074>

«کتاب نفیسی به قیمت ۷ میلیارد تومان»، خبرگزاری فارس، ۲۹ اسفند ۱۳۹۷: <https://www.farsnews.ir/news/13971129000334>

گلستان، آمنه، عطارزاده، عبدالکریم. «تحلیل شکلی کتیبه‌های نستعلیق محمدابراهیم طهرانی در حرم امامزاده حمزه (ع)»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ش ۳۳ (زمستان ۱۳۹۷): ۸۹-۱۱۶.

محتشم، علی بن احمد. دیوان محتشم کاشانی. به تصحیح و مقدمه اکبر بهداروند. تهران: نگاه، ۱۳۸۵.

معتمدی، کیانوش. کتیبه‌های نستعلیق تهران. تهران: بیکره، ۱۳۹۴.

مقتدایی، امیرحسین. «کتیبه پارچه‌ای ترکیب‌بند محتشم در حسینیه فرامه شهر دماوند». گلستان هنر، ش ۱۹: ۵۷-۴۶.

مکی‌نژاد، مهدی. «خوشنویسان قاجار: معرفی و بررسی آثار استاد محمدابراهیم طهرانی (میرزا عمو)»، مجموعه مقالات همایش ملی گنجینه‌های ازیادرفته هنر ایران. تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۹۰.

«نقالی بزرگ‌ترین پرده تعزیه‌خوانی عاشورا در موزه آستان قدس رضوی»، وبگاه موزه‌های آستان قدس رضوی: <https://museum.razavi.ir/fa/58028>

«نمایشگاه خوشنویسی "کتیبه‌های نستعلیق به‌رقم عبدالله" افتتاح شد». پایگاه خبری دیدگاه برتر مدیریت: <http://didgahebartarmodiriart.ir/cultural-and-artistic-news/897>

هاشمی‌نژاد، علیرضا. سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار. تهران: متن، ۱۳۹۳.

همایونی افشار، مریم. «امامزاده حمزه»، تارنمای مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/236645>

یونسی بیدگلی، محسن. «زیارتنامه»، وبلاگ مرمت آثار تاریخی: <http://maremate88.blogfa.com/post/76>

آن را از آخرین کتیبه‌های حائز اهمیت در سبک دوم خوشنویسی قاجار دانست.

پی‌نوشت‌ها

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشگاه تهران.
۲. خسروی بیژانم، «پیدایش کتیبه‌نگاری نستعلیق در تزئینات معماری دوره تیموری ایران و سیر تحول آن در دوره صفوی»
۳. سلیمانی و شیشه‌بری، «مطالعات باستان‌سنجی کتیبه پارچه‌ای مقبره ملا اسماعیل یزد».
۴. وبگاه اینترنتی مجموعه موزه‌های آستان قدس رضوی
۵. یونسی بیدگلی، وبلاگ مرمت آثار تاریخی
۶. مقتدایی، «کتیبه پارچه‌ای ترکیب‌بند محتشم در حسینیه فرامه شهر دماوند».
۷. همان.
۸. مصاحبه با رئیس حراج باران به مناسبت سومین حراج باران، <https://www.farsnews.ir/news/13971129000334>
۹. هاشمی‌نژاد، سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار.
۱۰. تیموری، «زیباشناسی در شیوه میرزاغلامرضا اصفهانی».
۱۱. معتمدی، کتیبه‌های نستعلیق تهران، ص ۲۵.
۱۲. مکی‌نژاد، «خوشنویسان قاجار: معرفی و بررسی آثار استاد محمدابراهیم طهرانی (میرزا عمو)».
۱۳. تحلیل‌ها و اطلاعات مربوط به کتیبه میرزا عمو برگرفته از این مقاله است: گلستان و عطارزاده، «تحلیل شکلی کتیبه‌های نستعلیق محمدابراهیم طهرانی در حرم امامزاده حمزه (ع)».